

САМОВИКТИМИЗУЈУЋИ НАРАТИВ КАО ПРЕПРЕКА МЕЂУРЕЛИГИЈСКОМ ДИЈАЛОГУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ²

Сажетак: Босна и Херцеговина, као постконфликтно друштво, у коме је уставом загаратована равноправност три конститутивна народа и три најраспрострањеније религије, ислама, православног хришћанства и римокатолицизма, суочена је са теškoћама у постизању продуктивног међурелигијског дијалога. Босна и Херцеговина је држава чији народи имају три различита тумачења историјских деишавања и често супротстављене концепције о будућности заједничке државе, те је друштво одликовано високим степеном поларизованости. Неприхваћиво високо степен етничке дистанце, присутан више деценија након завршетка сукоба, делом се може објаснити и феноменом самовиктимизације, обилато коришћене од стране свих народа, њихових политичких лидера и неретко религијских актера. Штетност самовиктимизујућег дискурса огледа се у немогућности да се предрасуде и стереотипи према религијском и етничком Другом ставе по страни, те да се према међусобним етничким и религијским односима и разликама приступи на рационалан начин који би друштву омогућио већу функционалност и добробит. Изражена склоност ка самовиктимизујућем наративу у великој мери поставља се као препрека међурелигијском дијалогу, који је преко потребан овој држави. Циљ аутора је да коришћењем теоријских поставки теорије социјалног идентитета и метода анализе садржаја и анализе дискурса одговори на главно истраживачко питање: „Да ли се дубоко укоренењени друштвени феномен самовиктимизације може успешно превазићи јачањем толеранције посредством међурелигијског дијалога?“. Анализа дискурса и садржаја односи се на изјаве политичких актера поводом прослава Дана Републике Српске и Дана независности Босне и Херцеговине, као и на изјаве религијских актера које укључују концепције о религијском Другом.

Кључне речи: самовиктимизација; међурелигијски дијалог; етничка дистанца; толеранција; Босна и Херцеговина.

1 Институт друштвених наука, Београд; E-mail: dlazovic@idn.org.rs, ORCID ID: 0009-0006-4211-3048

2 Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности коју финансира Министарство науке, иновација и технолошког развоја Републике Србије.

SELF-VICTIMIZING NARRATIVE AS AN OBSTACLE TO INTER-RELIGIOUS DIALOGUE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *Bosnia and Herzegovina, as a post-conflict society, where the constitution guarantees the equality of the three constituent peoples and the three most widespread religions - Islam, Orthodox Christianity and Roman Catholicism, is faced with difficulties in achieving productive and meaningful inter-religious dialogue. Since Bosnia and Herzegovina is a country whose people have three different interpretations of historical events and three opposed conceptions for the future of the common state, its society is characterized by a high degree of polarization. The unacceptably high degree of ethnic distance, present several decades after the end of the conflict, can be partly explained by the phenomenon of self-victimization, abundantly used by all nations, their political leaders and often religious actors. The harmfulness of the self-victimizing discourse is reflected in the impossibility to set aside prejudices and stereotypes towards the religious and ethnic Others and to approach mutual ethnic and religious relations and differences in a rational way that would enable greater functionality and well-being of the society. The expressed tendency towards self-victimizing narrative is to a great extent an obstacle to the inter-religious dialogue, which is essential. The aim of the author is to answer the main research question: "Can the deeply rooted social phenomenon of self-victimization be successfully overcome by strengthening tolerance through inter-religious dialogue?" The research will be based on the main premises of social identity theory. It will implement discourse and content analysis which refers to the statements of political actors on the occasion of the Republika Srpska Day and Bosnia and Herzegovina Independence Day celebrations, as well as to the statements of religious actors that include conceptions of the religious Other.*

Key words: *self-victimization; inter-religious dialogue; ethnic distance; tolerance; Bosnia and Herzegovina*

Уводна разматрања

Ратна дешавања у Босни и Херцеговини (БиХ), која су се одвијала у периоду 1992-1995, оставила су значајне последице на босанскохерцеговачко друштво, које годинама након сукоба одликују висок степен етничке дистанце, дубоко укоренење етнонационалне и религијске поделе, као и феномен самовиктимизујућег наратива, присутан код сва три конститутивна народа - Срба, Бошњака и Хрвата. Иако је међурелигијски дијалог отпочео само две године након сукоба, оснивањем Међурелигијског вијећа БиХ (МРВ БИХ) реалност показује да нису остварени значајнији резултати у контексту подстрекивања толеранције, међурелигијског дијалога и разумевања религијског Другог.

Историја међусобних односа између три конститутивна народа у БиХ обилује турбулентним политичким околностима и сменама различитих

регионалних сила (попут Османског царства и Аустроугарске монархије) које су настојале да свој утицај установе у балканском региону. Кроз различите историјске периоде, односи између народа се мењали, док су се противречности испољавале кроз варирајуће степене насиља мотивисаног етничким или религијским факторима.

Период након Другог светског рата значајно је променио ситуацију на терену, доласком комунистичког режима на власт. Под крилатицом „братство и јединство“, режим је према религијским учењима, религијским актерима и верницима у првим годинама успоставе своје власти, настојао да се односи супресивно, истискујући религијске идеје из друштвено- политичког живота, свесно покушавајући да вештачки потре историјски условљене и објективне разлике између народа Југославије.

О „штетности“ религије за друштво, сведоче наводи из Програма Савеза комуниста Југославије из 1958. године, који наводи да ће социјализам превазићи назадноост религијских идеја, које су продукт „материјалне и духовне заосталости људи“ (Program SKJ, 1980, 252). Иако је послератни период обележен најжешћим потискивањем религије, у каснијим фазама југословенског социјализма, постепено је долазило до смањења нетрпеливости према религији. Промене су се одразиле и на БиХ, где је дошло до увођења категорије „Муслиман“ у етничком смислу 1961. године и до политичког признања националног субјективитета Муслимана 1968. године (Rejanović, 2022, 116-118). У процесу пропагирања значаја изјашњавања грађана у складу са новоуведеном категоријом, значајно је допринела Исламска заједница БиХ (Lučić, 2022, 263-265).

Крај XX века и нестанак Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) одвијао се паралелно са растом националистичких и религијских идеја, које су значајно допринеле ратним сукобима и тиме оставиле трајне последице по државу настале сломом СФРЈ. Социјалистичка идеологија је нагло замењена етнонационализмом и тежњама за исправљање „историјских неправди“. Овај процес обележио је раст религиозних осећања и јачања повезаности народа бивше Југославије са религијом и црквама (Blagojević, 2015, 247).

Идеја о потреби исправљања „историјских неправди“, како у периоду ратова из деведесетих година XX века, тако и готово три деценије након сукоба, остала је присутна код свих конститутивних народа у БиХ. Рефлексија о идеји исправљања „историјских неправди“ доводи до закључка да је она основ самовиктимизујућег деловања и дискурса народа, политичких актера и неретко религијских актера у БиХ, те да је са овим друштвеним феноменом у односу нераскидиве повезаности. Поред штетности самовиктимизације за пост-конфликтна друштва, а услед обилатог коришћења самовиктимизујућег

наратива, уочава се неизоставно формирање супротстављених дихотомија у којима се црно-белим погледом на историјске догађаје продубљује јаз између народа и тиме нарушава могућност за дијалог и толеранцију у друштву. Ове тенденције не само што негативно утичу на перцепцију етничког и религијског Другог и потхрањују субјективна тумачења историјских догађаја, већ теже да наруше могућност за стварање обострано корисних решења за будућност државе и мирну коегзистенцију њених народа.

У теоријском смислу, рад је заснован на основним концептима социјалне психологије, изведених из теорије социјалног идентитета, која подразумева креирање социјалних идентитета на основу *социјалне категоризације* и *међугрупног поређења*, те укључује претпоставку по којој су друштвене групе оквир у коме појединци дефинишу и сопствени идентитет заснивајући га на темељима заједничких групних вредности или циљева (Tajfel & Turner, 1979; Ellemers et al., 2004, 461-463). Истраживање ће бити засновано на *претпоставци контакта*, која подразумева да појачани међугрупни контакт између појединаца смањује предрасуде и стереотипе, уколико је заснован на једнаком статусу учесника, њиховој сарадњи, заједничким циљевима и онда када је подржан кроз институције (Allport, 1954).

Циљ аутора је да, користећи методу анализе садржаја и анализе дискурса, понуди одговор на питање да ли се дубоко укоренењени феномен самовиктимизације може успешно превазићи јачањем толеранције посредством међурелигијског дијалога.

Самовиктимизација у постконфликтним друштвима

Самовиктимизација, као феномен анализиран у контексту пост-конфликтних друштава, подразумева форму *социјалног поређења* које укључује стварање позитивних перцепција о улози „нас“ у сукобу, док истовремено наглашава штетност улоге Другог - „њих“. Поред изражене диференцијације ми - они, самовиктимизација подразумева и необјективне представе о узроцима, улози у рату и процени последица, чиме се кривица, како објективна, тако и морална, везује за другу страну, док се епитет жртве увек придаје оној групи којој припада самовиктимизујући субјекат. Овај феномен није специфично везан за БиХ, те се може често пронаћи у другим деловима света који су били оптерећени сукобима између етнички, религијски или на други начин супротстављених друштвених група (Мијић, 2021, 473).

У том смислу, појединци који се користе самовиктимизацијом, у великој мери кроз *социјалну категоризацију* поједностављују друштвену стварност, са циљем одржавања позитивне слике о друштвеној групи којој припадају, и наглашавања разлика у односу на друге групе. Кроз *социјалну самокатегоризацију*,

појединци потпадају под утицај друштвеног идентитета - идентитета групе којој припадају, те се на тај начин формирају њихове перцепције, осећања и деловања (Hogg&Reid, 2006, 9-11). И социјална категоризација (других) и самокатегоризација поразумевају процес *деперсонализације*, будући да се чланови других друштвених група не посматрају као јединствени појединци, већ су виђени у складу са атрибутима који се приписују њиховим групама. Деперсонализација у случају самокатегоризације односи се на модификовање личних деловања, осећања и ставова како би били усклађени са устаљеним моделима који се везују за групу којој припадамо (Hogg&Reid, 2006, 11).

Самовиктимизацијом се хомогенизује нација јачањем осећаја страха, чиме се кроз призму жртве отварају могућности за реваншизам (Stojanović, 2021) док је у јавном дискурсу свих народа присутно гледиште које њихову позицију дефинише искључиво као позицију жртве (Slavković, 2023). Групе које се користе самовиктимизацијом, а то су углавном све групе које су учествовале у сукобу, заузимају гледиште по коме је њиховој групи друга страна нанела незаслужену штету са несавесним последицама те по коме су циљеви њихове групе оправдани (Bar Tal et al., 2009, 229-230). Двоструки значај самовиктимизације, као широко распрострањеног феномена у пост-конфликтним друштвима огледа се у чињеници да она истовремено подразумева процес позитивне стереотипизације „наше“ групе, али и процес делегитимизовања „њихове“ групе (230).

Босна и Херцеговина, како и остали делови балканског полуострва, кроз историју често је била суочена са сменама различитих режима, променама граница, устанцима, ратовима и сменама владавине великих сила заинтересованих за управљање овим простором. Тезу Винстона Черчила (*Winston Churchill*) о „месту које производи више историје него што може да конзумира“ која се односи на Балкан, згодно је применити на БиХ. У случају ове државе, то би значило да су турбулентна историјска времена оставила дубок траг у колективном сећању народа, те да: „Групе укоренењу у колективно памћење важна искуства, посебно опсежне патње, које одржавају осећај рањивости и прошлих неправди кроз генерације“ (Staub & Bar Tal, 2003, 722).

Поред тога, кључни идентитетски чиниоци формиран историјом односе се на религијске карактеристике становништва БиХ, те су управо религијске карактеристике оне које омогућавају пренаглашеност разлика у односу са Другим. У практичном смислу, формирање идентитетских карактеристика народа БиХ условљено је историјским аспектима развоја региона, утицајем страних сила на прилике у БиХ, али и у корелацији са националним и религијским „Другим“.

Узимајући у обзир историјска трвења између Срба, Бошњака и Хрвата, која су ескалирала у рату у периоду 1992-1995, а истовремено констатујући

да су разлике у контексту порекла и лингвистичких карактеристика између тих народа готово занемарљиве (Oddie, 2012, 34), могуће је приметити да је управо феномен самовиктимизације, дубоко укореењен у колективну свест и деловање, допринео вишедеценијском одржавању и неговању малих разлика и непомирљивости. Истраживање о етничкој дистанци и аутостереотипима у БиХ, спроведено 2009. године закључено је тезом да припадници сва три конститутивна народа у овој држави имају некритички позитивне ставове о народу коме припадају, док другим народима приписују негативне атрибуте, те да се овакви искази углавном не формирају на основу непосредног контакта међу припадницима тих народа, чиме се увиђа да је степен етничке дистанце и даље на забрињавајуће високом нивоу (Puhalo, 2009, 58). Сагледавањем резултата ових истраживања у пост-конфликтној БиХ, долази се до закључка да се, деценијама након сукоба, у колективном памћењу одржала позитивна слика о „нашој“ групи и оправданости њених циљева, уз делегитимизацију супарничке стране (Bar Tal et al., 2009, 230).

Самовиктимизујући дискурс у Босни и Херцеговини

Представе ратних дешавања у светлу „жрве и агресора“

Анализа самовиктимизујућег дискурса у БиХ у овом поглављу односи се на утврђивање неколико кључних елемената дискурса као што су социјална значења, друштвени корени, дискурзивне праксе, обрасци легитимације и акциони потенцијал дискурса (Вешић, 2019, 351-352) а временски ће бити смештена у послератни период. Анализом дискурса биће обухваћене изјаве високих званичника и других релевантних актера преношене у електронским медијима, везане како за дешавања из ратног периода, тако и за прослављање Дана Републике Српске (9. јануар) и Дана независности БиХ (1. март).

У јавном простору, о БиХ се често може чути као о држави где коегзистирају „три колосека истине“ о ратним дешавањима и прошлости, што није зачуђујуће, у колико се у обзир узме константна присутност самовиктимизујућег дискурса са свих страна које су биле укључене у сукоб. У средишту говора и изјава о прошлим ратним дешавањима налази се управо самовиктимизујући дискурс, који се базира на додељивању негативних епитета за супарничке стране и позитивном карактерисању улоге сопственог народа и његових представника. Самовиктимизујући дискурс у том смислу подразумева коришћење низа супротстављајућих дихотомија попут: „пријатељ-непријатељ“, „жртва-агресор“, „хероји-окупатори“.

Преносећи вест о годишњици одбране Трга хероја у Сарајеву, истиче се да су: „ (...) браниоци Сарајева осујетили напад агресорских јединица

и одбранили Трг хероја“ (“Na današnji dan odbranjen Trg heroja”, 2023a). У тексту којим се обележава годишњица овог догађаја, аутори се обилато користе самовиктимизујућим дискурсом, прожетим наративом о агресорима и бранитељима, при чему се припадницима свог народа додељују позитивни атрибути попут храбрости и упорности. Исти лист пренео је реакције Кантоналног Одбора Народа и Правде босанско- подрињског кантона Горажде, који је изразио незадовољство због подизања оптужница за припаднике Армије Републике БиХ (АРБиХ) за злочине почињене код Фоче током 1992. године. У саопштењу се наводи да Кантонални одбор: „(...) изражава огорченост, незадовољство и забринутост чињеницом да је Тужилаштво БиХ очито окренуто процесуирању припадника АРБиХ, док је немо на стравичне злочине почињене над становништвом Горажда“. У наставку саопштења наводи се да постоји очигледна: „Намера непријатеља да се замени улога жрве и агресора (...)“ („NiP BiH: Tužilaštvo okrenuto“, 2023b). Сличан дискурс приметан је и у оценама градоначелнице Сарајева, Бејамине Карић, која је подсећајући се на дешавања на Маркалама у Сарајеву из 1994. године, изјавила да: „Живимо у времену у којем се све чини да се жрве и агресори изједначе“ („Karić o masakru“, 2023). Шефик Џаферовић, председавајући Председништва БиХ, на догађају „Одбрана БиХ- Игман 2020“ истакао је да током рата АРБиХ, за разлику од других, није чинила организоване и систематске злочине, те да је то била херојска и часна војска која се борила за исправне циљеве (Zorlak, 2020). Додељујући позитивне атрибуте војсци народа коме припада и некритички сагледавајући њену улогу у рату, Џаферовић је направио јасну дистинкцију између „нас и њих“.

Са друге стране, медији из Републике Српске (РС), настањене већински популацијом етничких Срба, о догађајима из прошлости извештавају из призме српског колосека истине. Уочи обележавања годишњице страдања у Тузланској колони, председник Борачке организације РС, Радан Остојић, изјавио је да агresiју нису извршили припадници српског народа, већ паравојне снаге бошњачког и хрватског народа, те да су рат започела друга два народа и да је српски народ жртва („Ostojić: Srbi su žrtve“, 2023).

Сећајући се протеклог рата, председник РС, Милорад Додик истакао је да су највеће жртве рата управо сарајевски Срби, наглашавајући херојски отпор и храброст бранилаца („Dodik: Sarajevski Srbi“, 2023). Осврћући се на злочине у Подрињу, Додик је направио историјску паралелу са догађањима из Другог светског рата, наглашавајући да су: „(...) системско и планско етничко чишћење Срба на овом подручју, које су започели фашисти и домаћи издајници у Другом светском рату, наставиле муслиманске снаге и Орићеви ескадрони смрти убијајући, пљачкајући и палећи све српско на шта су наишли у свом дивљачком походу“ („Dodik: Srebrenica i Bratunac“, 2023).

Тадашња председница РС Жељка Цвијановић, на обележавању свечаности поводом Дана Војске Републике Српске (ВРС), говорила је о ослободилачком карактеру војске, која се борила за опстанак српског народа на својим вековним огњиштима. Додатно, Цвијановић је одбацила могућност приписивања улоге агресора ВРС уз наглашавање „изопачене сарајевске визуре“ која подразумева оправдавање учешћа страних бораца јединице „Ел Муцахид“ као браниоца у рату и истовремено приписивање атрибута агресора ВРС, која је била сачињена од људи који су насељавали БиХ одвајкада („Cvijanović: Da nije bilo 12. maja“, 2022).

Из перспективе хрватског народа, ратна дешавања посматрана су готово на исти начин као и код друга два народа. Ексклузивитет жртве, у овом случају припада хрватском народу, док се статус жртве делимично признаје и припадницима бошњачког народа. Ставови представника хрватског народа о карактеру рата углавном се преклапају са ставовима бошњачких политичких елита, чиме се о овом рату говори као о српској агресији. Хрватски члан Председништва БиХ Жељко Комшић, подсећајући се на злочине почињене у Приједору, оценио је да су ти догађаји део агресије на БиХ, те да су имали карактер фашистичке операције („Komšić: zločini nad Bošnjacima“, 2022). О хрватским жртвама током рата у БиХ говорио је и Миро Ковач, тадашњи министар спољних и европских послова Републике Хрватске, који је оценио да је хрватски народ у демографском смислу највећи губитник рата, те да су Хрвати највеће жртве ратних дешавања („BiH su spasili Hrvati“, 2016). Иако и хрватски народ себе перципира као жртву, приметно је да хрватски политичари у БиХ много ређе иступају у јавности поводом ратних дешавања у поређењу са српским и бошњачким политичарима. Разлог због кога је њихово иступање у јавности ређе може се везати за проблематику питања хрватског народа у БиХ, тачније чињеницу да је то најмалобројнији конститутивни народ у БиХ. Поред тога могући разлог се везује за дејтонска територијална решења, јер је ентитет Федерација БиХ (ФБиХ) у коме живи већина Хрвата у БиХ, ентитет који већински насељава бошњачко становништво.

Прославе и негирање – ко је у праву?

Обележавање празника у БиХ, сваке године изазива сличне реакције, будући да готово три деценије након сукоба, конститутивни народи нису успели да постигну консензус око прославе значајних датума. У ентитету РС, прославља се 9. јануара, као Дан РС, док се у ентитету ФБиХ прославља 1. март као Дан независности. Спор који је присутан тиче се питања правне и моралне легитимности за прославу ових датума. Наиме, Уставном суду БиХ у више наврата подношени су захтеви за оцену уставности прославе

9. јануара, а суд је донео одлуку да прослава овог датума није у складу са Уставом БиХ. Без обзира на одлуку суда, власти у РС наставиле су да обележавају овај датум. Са друге стране, прослава 1. марта у ФБиХ наилази на осуде из другог ентитета, будући да се овај датум повезује са убиством српског свата на Башчаршији у Сарајеву и са одржавањем спорног референдума о независности Социјалистичке Републике БиХ (СР БиХ). Референдум је већински бојкотован од стране припадника српског народа, док је највећи број Срба који су се одазвали изласку на референдум гласао против независности (European Parliament note, 2005, 3).

Узимајући у обзир наведене спорове, који се везују за обележавање датума који су претходили ратним дешавањима, стиче се утисак да се овим прославама сваке године изнова отварају питања око којих не постоји консензус. Уочи прослављања наведених датума, политички актери обилато се служе самовиктимизујућим дискурсом, настојећи да оправдају акције припадника свог народа и истакну моралну оправданост њихових ратних циљева. Такође, прослављањем ових празника одржавају се нетрпељивости у друштву и ономогућава конструктивни дијалог између страна.

Обележавања 1. марта, датума којим ентитет ФБиХ прославља независност, као и 9. јануара, дана РС, праћена су међусобним негодовањима, настојањима за оправдавање улоге „нашег“ народа у рату и окривљавање супарничке стране. Ненад Нешић, лидер Демократског народног савеза (ДНС), 1. март види као: „Дан када су два народа нелегитимно прегласала Србе како би без воље српског народа одлучивала о судбини српског народа на овим просторима“. Додатно, Нешић је нагласио да је то датум када су: „Злочинци (...) убили невиног човека и спалили српску заставу, што је наговестило рат у БиХ“, те да због тога 1. март за Србе не може бити празник, већ „дан жалости“ када је недужни човек убијен „само зато што је Србин“ (Radanović, 2021). Реагујући на прославу Дана независности БиХ, председница РС Жељка Цвијановић истакла је да српски народ везује 1. март за нелегитимни референдум, убијање Срба, паљење српске заставе и најаву „трагедије и ужаса који су уследили у ратно време“ („Cvijanović: 1. mart nije praznik“, 2021). Да за српски народ овај датум не може бити празник, потврдио је и министар спољне трговине и економских односа Сташа Кошарац, чије се оцене не разликују значајно од оцена Н. Нешића и Ж. Цвијановић. Кошарац је истакао да 1. март за Србе није празник, те да асоцира на: „(...) почетак највећег зла које нам се догађало, почев од етничког чишћења и прогона Срба из Сарајева“ (Kremenović, 2022). Тадашњи председник Народне Скупштине РС (НС РС), Недељко Чубриловић, истакао је да је 1. март дан жалости који је претходио крвавом сукобу, као и да је: „Тај датум за српски народ датум разбијања Југославије, прегласавања, подела и увода у кржаве

ратне сукобе“. Додатно, члан главног одбора Српске демократске странке (СДС) овај датум прогласио је „даном ироније“, а српски члан Председништва БиХ, Милорад Додик, упоредио је догађаје од 1. марта 1992. године са актуелним стањем, нагласивши да се исти тренд у односу према српском народу наставља и данас (2022).

Из перспективе бошњачког народа, 1. март представља празник којим се потврђује право тог народа на независност. Правећи паралелу са догађајима у Украјини, лидер Странке демократске акције (СДА), Бакир Изетбеговић, констатовао је да су Украјинци и њихови лидери спремни да положи животе за одбрану слободе, баш онако како су то Бошњаци били спремни током рата који је отпочео 1992. године (2022). Повезивањем догађаја из Украјине са учешћем Бошњака у рату, Изетбеговић настоји да пред очима међународне јавности, а најпре западног света, Бошњачки народ сврста искључиво у ранг жртве и бораца за слободу, баш онако како то међународна, западно оријентисана јавност приписује украјинским лидерима и народу. Бошњачки члан председништва БиХ, Денис Бећировић, 1. март види као одлучујући тренутак у историји БиХ, када је вољом грађана спречено стварање „Велике Србије“ („*BiH obilježava Dan nezavisnosti*“, 2023). Значај овог датума потврдио је и хрватски члан Председништва БиХ, Жељко Комшић, рекавши да је овај датум значајан: „(...) због свега што је уследило, а то је агресија на БиХ и многобројни злочини, масакри, укључујући и геноцид, како би се та иста независност одбранила“ (2023).

Када је реч о прослави 9. јануара, Дана РС, користи се идентична матрица као и у случају прославе 1. марта- страна која прославља празник настоји да оправда своје учешће у рату, истакне морално узвишенији положај у односу на друге стране, те да истакне своје жртве и борбу за слободу. Током прославе Дана РС 2023. године, Милорад Додик истакао је да: „По природној, божијој, људској и свакој другој правди, овај простор припада Србима који су се 9. јануара 1992. године организовали и формирали своју Републику Српску“, те да је РС успела да опстане без обзира на ратне и послератне изазове и многобројна омаловажавања. Поред тога, Додик је нагласио улогу Војске и Полиције РС у одбрани домова и подсетио на жртве оних који су пали за слободу. Неизоставни део говора везан је за указивање на прошлост давнију од самог рата - историју која је страдалничка и слободољубива („*Svečani defile*“, 2023). Током овогодишње прославе 9. јануара, Додик је поново нагласио да се српски народ одувек борио за слободу и да је током тих борби подносио велике жртве („*Srbi ne odustaju od slobode*“, 2024), док је српска чланица Председништва БиХ, Жељка Цвијановић, нагласила да 9. јануар за Србе симболизује дан слободе и победе („*Cvijanović: deveti januar*“, 2024). Супротно перцепцијама српских лидера у БиХ, бошњачка

јавност прославу овог датума види на потпуно другачији начин. Денис Бећировић, бошњачки члан Председништва БиХ, изјавио је да 9. јануар није дан који треба славити јер је њиме отпочета политика која је: „(...) резултирала злочинима против човечности и другим злочинима, а кулминирала је 1995. када је почињен и геноцид над Бошњацима“ („Веќировић: 9. јануар“, 2024). Хрватски члан Председништва БиХ, Жељко Комшић, говорио је о 9. јануару као о неуспеху „великосрпске“ политике, те немогућности да се растури држава БиХ, што је заустављено жртвом и храброшћу народа, Армије и Полиције РБиХ („Џељко Комшић се огласио“, 2024).

Из дискурса политичких лидера поводом прослављања наведених празника, као и изјава које подразумевају оцене о религијски и етнички Другима, може се закључити да су поруке превалентно самовиктимизујуће, те да се дешавања из прошлости најчешће не посматрају рационално, већ се истичу аргументи који би ишли у прилог народу коме припадају политички актери као носиоци дискурса. У том смислу, очигледно је да се на последице и карактер прошлих дешавања око којих и даље не постоји консензус, гледа као на средство које би омогућило да одређени народ докаже да је он „носилац истине“ док су други народи посматрани негативно. Поред тога, самовиктимизујући дискурс, који буди емоције на ратна дешавања, помаже политичким лидерима да у нестабилној политичкој и економској ситуацији скрену пажњу са других питања која се тичу добробити свих грађана и државе.

Међурелигијски дијалог – могућности за превазилажење самовиктимизујућег дискурса?

Међурелигијски дијалог подразумева: „(...) све форме људске комуникације како кроз говор тако и кроз дељене активности које помажу међусобном разумевању и сарадњи између народа који се самоидентификује религиозним“ (Merdjanova & Brodeur, 2009, 3). Иако је у теорији често перципирана као покретач конфликта, религија постепено постаје препозната и као могући фактор помирења и решавања сукоба, јер: „(...) може такође унети друштвене, моралне и духовне ресурсе у процес изградње мира“ (Abu Nimer, 2001, 686). Деловања и дискурс религијских актера посебно су значајни из перспективе ауторитета и поштовања који проистичу из припадности одређеној религијској организацији (Headley, 2020, 34).

Поред политичких и институционалних тежњи за изградњом мира, не треба занемарити утицај међурелигијског дијалога као круцијалног оруђа за: „(...) промовисање мирне коегзистенције у мултикултуралним и мултирелигијским друштвима на Балкану“ (Merdjanova, 2016, 26). Циљ међурелигијских ангажовања у процесу изградње мира односи се на: „(...) фацитацију

промене уских, ексклузионистичких, антагонистичких ставова и перспектива заснованих на предрасудама, ка толерантнијим ставовима“ (Abu Nimer, 2001, 686), те на јачање односа међу људима и њиховог међусобног поверења и разумевања (Kadayifci-Orellana, 2013, 154-155).

Полазећи од дефиниције међурелигијског дијалога коју нуде Мерђанова (*Merdjanova*) и Бродер (*Brodeur*), закључује се да је циљ међурелигијског дијалога везан за подстрекивање разумевања религијског Другог и јачање сарадње у мултиконфесионалним друштвима. Будући да је феномен самовиктимизације велика препрека у процесу изградње мира, неопходно је у анализу увести и термин „међурелигијски дијалог за изградњу мира“ (*Interreligious dialogue for peacebuilding*), који су сковали Мерђанова и Бродер, а који подразумева: „(...) активности које подстрекују етос толеранције, ненасиља и поверења“ (Merdjanova&Brodeur, 2009, 28). Дефиниција овог термина поставља се као антоним самовиктимизацији, која са собом носи управо нетолеранцију, насиље и неповерење међу грађанима који припадају различитим религијским заједницама. Циљ овог поглавља јесте да се размотри на које начине међурелигијски дијалог може служити као супресор самовиктимизацији у друштву БиХ.

Иако је било примера међурелигијског дијалога током ратних сукоба, до озваничења овог вида друштвеног дијалога дошло је непосредно након завршетка конфликта, када је 1997. године основано Међурелигијско вијеће БиХ (МРВ БиХ). Оснивање МРВ БиХ праћено је усвајањем Изјаве о заједничком моралном ангажовању, која у свом тексту позива на заједнички рад на изградњи грађанског друштва и трајног мира, те истиче да традиционалне верске заједнице у БиХ, иако различите, деле вредности које су темељ за: „(...) међусобно поштовање, сарадњу и слободно заједничко живљење у БиХ“ (Изјава о заједничком моралном ангажовању, 1997, 1). Значајно је приметити да Изјава не садржи елементе самовиктимизујућег наратива, већ признаје једнако страдање свим народима БиХ. Овакав вид дискурса подразумева отклон од устаљених образаца, јер не ставља акценат на губитке и страдања само једне од страна укључених у сукоб.

Стварање арене попут Међурелигијског вијећа, у којој су дојучерашње супротстављене стране за „истим столом“, доприноси могућности за вођење међурелигијског дијалога, који подразумева скуп вредности попут сарадње, разумевања, заједништва, толеранције, поштовања људског живота и поверења. Кроз споменуте вредности међурелигијског дијалога, могуће је у великој мери утицати на превазилажење основних карактеристика самовиктимизујућег наратива - деградацију људских својстава Другог (његову дехуманизацију) и пренаглашено истицање позитивних карактеристика групе којој самовиктимизујући субјекат припада.

Главне карактеристике самовиктимизујућег дискурса односе се на: занивање дискурса на основу уске и необјективне слике о стварности, доношење закључака на основу предрасуда и стереотипа, апстрактно поимање Другог и инсистирање на раздвајајућим факторима и непомирљивости. Са друге стране, карактеристике међурелигијског дијалога односе се на: занивање дискурса на широј и објективнијој слици о стварности, доношење закључака на основу интеракције са Другим, поимање Другог путем конкретизације и схватање о комплексности стварности уз идентификовање заједничких именитеља. Сходно томе, међурелигијски дијалог подразумева изражавање својих и прихватање мишљења других страна, у интеракцији заснованој на рационалности, која омогућава признавање права других, слушање њихових ставова и конструктивну размену између укључених страна, чиме се ствара основ за толеранцију и миран суживот (Vaezi, 2018, 2-6).

У досадашњем раду МРВ БиХ могу се издвојити напори у сфери образовања, организовања такмичења за децу, подстрекивања сусрета студената теолошких факултета, организовања радионица, округлих столова и конференција, рада у издаваштву, али и организовања посета местима страдања свих страна током протеклог рата и успостављања система за мониторинг напада на светиње широм БиХ (Lazović, 2020, 33-34).

Иако организовање сусрета религијских Других свакако подстиче њихово међусобно разумевање и упознавање, у контексту смањивања самовиктимизујућег дискурса, највећи значај имају управо посете местима страдања свих страна током протеклог рата. На тај начин омогућава се разбијање укорених слика о свом народу као јединој или највећој жртви, те се омогућава ширење перцепције код грађана, који кроз упознавање са патњама других могу увидети да су ратна дешавања на исти начин утицала на све грађане, без обзира на њихову етничку и религијску припадност. Заједничко посећивање места страдања свих народа укључених у протекли сукоб: „(...) шаље поруку заједништва, и поштовања живота невиних људи, као заједничке вредности“ (Zotova i dr., 2021, 322).

Тек 2017. године, представници исламске, православне, католичке и јеврејске заједнице, по први пут су заједнички обишли места страдања Бошњака (Корићанске стијене), Срба (Казане), Хрвата (Крижанчево село) и Јевреја (Крушчице) („Vjerski poglavari zajedno obišli stratišta“, 2017). Религијски лидери су том приликом осудили убијања цивила током рата и означили их као злочиначке акте, истовремено истичући да се не сме правити разлика између цивилних жртава (Wilkes, 2021, 106).

Заједничке посете свим местима страдања народа БиХ стварају простор за јачање толеранције у друштву, кроз пример религијских представника који удруженим деловањем показују да су све жртве једнако важне, те да

је страдања било међу свим народима БиХ. Овај вид активности омогућава грађанима, али и религијским лидерима да се удаље од самовиктимизујућег дискурса, те да се кроз конструктивни дијалог и заједничке активности приближе циљу толеранције и изградње мира.

Из краћег прегледа активности МРВ БиХ може се донети закључак да међурелигијски дијалог у БиХ може бити посматран као адекватно средство за потискивање самовиктимизујућег дискурса најпре кроз зајединчке посете религијских лидера местима страдања свих народа, али и кроз друге активности којима се појачавају разумевање и толеранција посредством директног контакта између страна.

Међурелигијски дијалог – штетне праксе као препрека толеранцији

О негативним и штетним праксама које религијски актери практикују у БиХ није могуће говорити без претходног објашњења друштвеног, политичког и институционалног контекста у коме делују. Општи оквирни споразум за мир (Дејтонски споразум) из 1995. године, чији је Анекс бр. 4 уједно и Устав БиХ, створио је: „(...) комплексни сет политичких институција које онемогућавају стварање јаке централизоване државе и настављају да омогућавају етнички заснованим политичким партијама доминацију над процесом политичког одлучивања“ (Chandler, 2006, 17-18). Модел консоцијативне демократије уведен решењима либералног мира у БиХ подразумева постојање и одржање подела (најпре) из етничког и религијског домена, које урушавају демократизацију и демократске процесе у постконфликтним друштвима (Beljinac, 2012, 202). Поврх тога, често се наводе и други аргументи попут занемаривања и недовољног учешћа локалних актера у процесу (Richmond, 2011, 73) као и критика која се односи на садржај либералног мира као израза колонијалног испољавања моћи западних држава јер се заснива на тековинама капиталистичког и неолибералног поретка, уз акценат на значај безбедносне компоненте (Rodríguez Iglesias, 2019, 206).

Сам Устав БиХ заснован је на етнорелигијским поделама, што је видљиво како у територијалној организацији државе на два ентитета (Федерацију БиХ и Републику Српску), тако и у члановима који се односе на институционалну организацију највиших државних органа (Парламентарне скупштине, Председништва, Уставног суда и Централне банке).³ Овако омеђени политичко-институционални контекст у БиХ значајно утиче и на друге сфере друштвеног живота, што се најбоље осликава резултатима истраживања о етничкој

3 Видети: Општи оквирни споразум за мир у БиХ, Анекс бр. 4, чл. 1 и чл. 4-7.

дистанци међу грађанима. Истраживање спроведено 2009. године показује да међу народима БиХ постоји веома висок степен етничке дистанце (Puhalo, 2009, 58) и потврђује тезу о негативним исходима повезаности „Дубоких етничких подела и негативних историјских наратива, ојачаних институционалним политичким оквирима, који коче помирење у БиХ“ (Zahirović, 2020, 106).

У условима специфичног етнонационалног политичког и институционалног уређења, као и друштвених проблема попут етничке дистанце, одвија се и међурелигијски дијалог. Иако не треба занемарити резултате које је МРВ БиХ успело да оствари од свог оснивања до данас, неопходно је указати на штетне праксе које каткад долазе од религијских актера који наступају у јавном простору. У дискурсу религијских актера који се односи на религијски Друге и на међурелигијске односе, забележено је мноштво спорних изјава у овој држави. Предмет овог поглавља биће управо дискурс религијских актера који штетно утиче на међурелигијски дијалог и промоцију толеранције и суживота у друштву.

Током 2016. године реис Хусеин Кавазовић поводом тадашњих локалних избора изјавио је да Бошњаци не смеју да дозволе да „Влах“ влада у Сребреници, додавши да се против њих (Срба) ваља бранити и гробовима (Станишић, 2016). Допуњујући своје пређашње излагање, Кавазовић је накнадно образложио своју изјаву, рекавши да се израз „Влах“ не односи на све Србе, већ на оне који негирају тзв. геноцид у Сребреници, али није упутио извињење (2016). Изјаве Кавазовића носе увредљив и ратни тон, док је могуће приметити и настојање да се утиче на вољу бирача Бошњака у локалним политичким процесима. У 2023. години забележена је још једна непримерена изјава имама Амира Мехића, који је током хутбе у Козарцу СПЦ назвао „Српском православном сектом“, доводећи је у везу са фашистичком идеологијом, која је по његовим речима корене нашла у лику и делу Светог Саве, који се у историографији лажно представља као просветитељ („Bosanski imam se izvinio“, 2023). Непосредно након изјаве имама је упутио јавно извињење, али је саслушан у полицији под оптужбом да је „јавно изазивао и подстицао насиље и мржњу“, док је ИЗ БиХ покренула дисциплински поступак против имама („Imam iz Kozarca saslušan“, 2023). Неприхватљиве изјаве стигле су и од стране професора Исламског педагошког факултета у Бихаћу, хоџе и теолога Мухамера Штулановића, који је исте године истакао да је „Република Српска геноцидна творевина која се окотила 9. јануара“ (Popadić, 2023). Пред Окружним судом у Бањалуци 2024. године покренут је поступак против Штулановића, што се узима као прва потврђена оптужница Специјалног тужилаштва Р.Српске против лица која овај ентитет доведу у везу са геноцидом („Počelo suđenje imamu“, 2024).

Уочи укопа бошњачких жртава у Сребреници 2023. године, локални медији пренели су оптужбе на рачун оближње православне цркве, где се по њиховим наводима, на непримерен начин пуштала неприкладна музика, што је израз непоштовања према жртвама („Епископ Grigoriје о Srebrenici“, 2023). Из кабинета митрополита дабробосанског СПЦ, стигло је писмо у коме се истиче да су концерти одржани у склопу манифестације „Петровдански дани Сребренице 2023“, те да нико не може оспоравати право православним верницима да обележе Петровдан на себи својствен начин и да се без тих права не може говорити о суживоту у БиХ („Umjesto da se izvini, SPC“, 2023). Исте године забележена је још једна спорна изјава, овог пута од стране свештеника католичке цркве Мата Винцетића, који је током црквене проповеди изнео низ увреда на рачун муслимана (у контексту миграната исламске вероисповести) рекавши да је неопходно да се одрекну свог бога и прихвате правог бога - Исуса Христа („Ostavi se svoga Boga“, 2023). Нетолеранција исказана овом изјавом није прихватљива у савременим друштвима а посебно је проблематична у постконфликтним и мултиконфесионалним друштвима какво је и босанскохерцеговачко.

Током гостовања на МТВ Игман, 2023. године, реис Хусеин Кавазовић истакао је да грађани морају да буду спремни да бране државне институције оружјем, уколико дође до потребе за тим (Kremenović, 2023). У бошњачким новинским порталима, неретко се могу наћи текстови који говоре о деловању свештеника СПЦ Александра Млађеновића из Сребренице, коме се „на терет“ ставља да је пружио подршку младићима који су оптужени да су пуцали на куће Бошњака током прославе православног Божића, те да је током пливања за богојављењски крст преко свештеничке одоре носио јакну са војним принтом („Kakve to poruke šalje sveštenik“, 2024).

Поред дискурса религијских актера који обилује нетрпељивошћу, непоштовањем према религијском другом и самовиктимизујућим порукама, на ефикасност међурелигијског дијалога у друштву у великој мери утиче и укљученост представника свих доминантних тј. традиционалних религијских заједница у рад МРВ БиХ. У фебруару 2023. године митрополит Хризостом, као представник СПЦ при МРВ БиХ, објавио је саопштење којим је јавност у БиХ обавештена о иступању СПЦ из рада МРВ БиХ. До ове одлуке дошло је из више разлога, међу којима се наводе: нереаговање МРВ БиХ на инциденте и вређања⁴ усмерене против српског народа, изостанак осуде починиоца ових недела, пристрасност МРВ у односу на судска, изборна и политичка питања у држави, говор мржње представника других религијских заједница према српском народу („Mitropolit Hrizostom napustio Međureligijsko vijeće“, 2023).

4 Односи се на серију инцидената усмерених против припадника српског народа у Сарајеву и Цазину.

Закључак

Постконфликтна друштва суочена су са вишедимензионалним проблемима, међу којима нормализацију односа између некада сукобљених етно-религијских скупина отежавају слабе и неефикасне институције, подељеност друштва по етнорелигијским карактеристикама, политичке партије окупљене око етнонационалних политика и економски проблеми. Поред тога, друштво БиХ суочено је са високим степеном етничке дистанце, јавним дискурсом (како политичких тако и религијских актера) који је преплављен нетолерантним порукама и самовиктимизујућим наративом те са питањем супротстављених тумачења догађаја из прошлости која оптерећују могућност за креирање заједничке и сигурне будућности.

Међурелигијски дијалог у идеалтипском виђењу, по својим карактеристикама представља антоним самовиктимизујућем наративу. Ипак, реалне друштвене околности ретко или готово никада не омогућавају испољавање идеалтипских форми. Иако је међурелигијски дијалог формализован кроз оснивање МРВ БиХ 1997. године, чини се да од тада до данас није остварен континуирано позитиван резултат који би могао да значајније утиче на друштво са укоренењем етнорелигијским поделама, свежим ратним сећањем и тешким теретом историјских спорења. Како је већ наглашено, на успоне и падове у раду МРВ БиХ и резултате међурелигијског дијалога значајно утиче и целокупни уставноправни поредак, политичке партије, политички актери, али и медији који дају допринос у ширењу негативних порука и наратива који ојачавају етничку дистанцу и самовиктимизацију у друштву.

Уколико се у обзир узму сви наведени фактори и контекст у којима се одвија међурелигијски дијалог, који за циљ треба да има потискивање самовиктимизације из друштвеног дискурса и остваривање већег степена толеранције у друштву, може се закључити да задатак религијских актера није нимало лак. Додатна отежавајућа околност свакако јесте коришћење самовиктимизујућег дискурса управо од стране религијских актера, те порука говора мржње и нетрпељивости према припадницима других религијских и етничких заједница.

Религијски актери су у својим заједницама виђени претежно као „чувари нација“, па су као део тих заједница често и сами носиоци историјских сећања и траума које се интерпретирају на самовиктимизујући начин. Управо емотивна и лична блискост сукобу и његовој историји, отежава посао религијских актера који би требало да делују и у јавности иступају у складу са вредностима и учењима религија које проповедају.

Позитивни примери међурелигијског дијалога у БиХ показују да је овај задатак иако тежак ипак могућ и неопходан, те да религијски актери имају моралну обавезу да утичу на ширу јавност и да делују са циљем побољшања међурелигијских односа у друштву. Међурелигијски дијалог, вођен од стране кредибилних представника традиционалних религијских заједница у БиХ има велики потенцијал да ширењем универзалних порука и учења све три религије утиче на смањење етничке дистанце, слабљење укоревеног самовиктимизујућег дискурса и јачање толеранције у друштву. Ипак, чини се да пуни потенцијал међурелигијског дијалога у БиХ још увек није остварен и да има мноштво простора за побољшање његових учинака. Највећа одговорност припада самим религијским актерима и ослања се на њихову спремност да превазиђу устаљене обрасце и оквире окружења коме и сами припадају, те да обликују наративе у складу са циљем помирења постконфликтног друштва.

Најделотворније средство у рукама религијских актера јесте међурелигијски дијалог, који омогућава „окупљање“ страна које у реалним околностима једне о другима доносе закључке на основу устаљених предрасуда, стереотипа и колективних трауматичних искустава преношених самовиктимизујућим наративом. У овом виду окупљања, странама је гарантован директни *социјални контакт*, подржан од стране религијских актера и заснован на једнакости свих учесника. Кроз овај вид интеракције, апстрактне и искључујуће дихотомије „ми-они“, „жртва-агресор“ и „пријатељ-непријатељ“ могу бити постепено напуштене преношењем међусобне интеракције на конкретније основе тј. на лични контакт међу странама.

Литература

- Abu-Nimer, M. (2001). Conflict Resolution, Culture, and Religion: Toward a Training Model of Interreligious Peacebuilding, *Journal of Peace Research*, Vol. 38, No. 6, pp. 685-704.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*, Boston: Addison-Wesley.
- Bar Tal, D., Chernyak-Hai, L., Schori, N. & Gundar, A. (2009). A Sense of Self-Perceived Collective Victimhood in Intractable Conflicts, *International Review of the Red Cross*, 91(874), 229-258.
- Ellemers, N., Dick D., & Haslam S.A. (2004). Motivating Individuals and Groups at Work: A Social Identity Perspective on Leadership and Group Performance. *The Academy of Management Review*, Vol. 29, No. 3, 459– 478.
- Beljinac, N. (2012). Konsocijativna demokratija u postkonfliktnim društvima, *Politeia*, No.3, str.199-208.
- Bešić, M. (2019). *Metodologija društvenih nauka*, Beograd: Akademska knjiga.

- Blagojević, M. (2015). *Vitalnost religije u (de)sekularizovanom društvu*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Chandler, D. (2006). State-building in Bosnia: The Limits Of 'Informal Trusteeship.', *International Journal of Peace Studies*, Vol.11, No. 1, pp. 17–38.
- Headley, W. (2020). Interreligious Dialogue as a Peacebuilding Tool in Conflict Situations, *Spiritual Horizons*, Vol.15, No.15, pp. 26-41.
- Hogg, M. A., & Reid, S. A. (2006). Social Identity, Self-Categorization, and the Communication of Group Norms, *Communication Theory*, Vol.16, No.1, pp. 7–30.
- Kadayifci-Orellana, A. (2013). Inter-Religious Dialogue and Peacebuilding, in: Cornille (ed.), *The Wiley-Blackwell Companion to Inter-Religious Dialogue*, New Jersey: Wiley-Blackwill.
- Lazović, D. (2021). Religion as a Cohesive or Divisive Factor in the Process of Peacebuilding? The Case Study of Bosnia and Herzegovina, *Journal for Peace and Justice Studies*, Vol. 30, No. 1/2, pp. 21-43.
- Lučić, I. (2022). *U ime nacije. Politički proces revaloriziranja Muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji (1956-1971)*. Sarajevo: University Press.
- Merdjanova, I. (2016). Overhauling Interreligious Dialogue for Peacebuilding, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 36, No. 1, pp. 26-33.
- Merdjanova, I. & Brodeur, P. (2009). *Religion as a Conversation Starter: Interreligious Dialogue for Peacebuilding in the Balkans*, London: Bloomsbury Publishing.
- Mijić, A. (2021). Identity, ethnic boundaries and collective victimhood: analyzing strategies of self victimization in post-war BiH, *Identities*, 28(4), pp. 472-491.
- Oddie, M. E. (2012). The Relationship of Religion and the Ethnic Nationalism in Bosnia and Herzegovina, *Occasional papers on Religion in Eastern Europe*, Vol.32, No.1, pp. 34-42.
- Program Saveza komunista Jugoslavije*. (1980). Beograd: Komunist.
- Puhalo, S. (2009). *Etnička Distanca i (Auto) Stereotipi Građana Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Richmond, O. (2011). *A post-liberal peace*, New York: Routledge Press.
- Rodríguez Iglesias, A. I. (2019). A decolonial critique of the liberal peace: Insights from peace practices of ethnic people in Colombia, *Revista de Paz y Conflictos*, Vol.12, No.2, 199-223.
- Staub, E. & Bar-Tal, D. (2003). Genocide, Mass Killing and Intractable Conflict: Roots, Evolution, Prevention and Reconciliation. In D. O. Sears, L. Huddy, & R. Jervis (Eds.), *Oxford handbook of political psychology*, Oxford: Oxford University Press.
- Tajfel, H. & Turner, J. (1979), An integrative theory of intergroup conflict, in: Austin, W. and Worchel, S. (Eds), *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Monterrey: Brooks/Cole, 33-47.
- Vaezi, M. (2018). The role of interreligious dialogues on religious tolerance, *HTS Theologiese Studies/ Theological Studies*, Vol.74, No.3, a5146.
- Wilkes, G. R. (2021). Cross-communal acts of commemoration designed to promote peace at a local level in Bosnia-Herzegovina, *Journal of the British Academy*, Vol. 9, No. 3, pp. 95-119.

- Zahirović Čolo, E. (2020). Remembering side by side. Transforming relationships through storytelling. In J. Funk, N. Good & M.E. Berry (Eds.), *Healing and peace-building after war. Transforming trauma in Bosnia and Herzegovina* (pp. 106-117), New York: Routledge.
- Zotova, A., Kuburić, Z., Popov Momčinović, Z., Brkić, M. & Wilkes, G. (2021). *Building trust and reconciliation in Bosnia and Herzegovina: Different approaches*. Novi Sad: CEIR/ Relwar.

Извори са интернета

- Bećirović: 9. januar nije datum za slavljenje, jedan je od najcrnijih datuma. (9. januar 2024). *TRT Balkan*. Poslednji pristup 25. april 2024. <https://bhsc.trtbalkan.com/region/becirovic-9-januar-nije-datum-za-slavljenje-jedan-je-od-najcrnijih-datuma-16593666>.
- BiH su spasili Hrvati, i oni su najveće žrtve rata i poraća u BiH. (6. oktobar 2016). *Večernji list*. Poslednji pristup 20. april 2024. <https://www.vecernji.ba/vijesti/bih-su-u-prvom-redu-spasili-hrvati-i-oni-su-najvece-zrtve-rata-i-poraca-u-bih-1119165>.
- Bosanski imam se izvinio za reči o Svetom Savi: Islamska zajednica BiH pokreće disciplinski postupak. (3. februar 2023). *Srbija danas*. Poslednji pristup 14. april 2024. <https://www.sd.rs/vesti/region/amir-mehic-sveti-sava-bosna-i-hercegovina-islamska-zajednica-izvinjenje-2023-02-03>.
- Bosna i Hercegovina obilježava Dan nezavisnosti. (1. mart 2023). *Al Jazeera Balkans*. Poslednji pristup 22. april 2024. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2023/3/1/bosna-i-hercegovina-obiljezava-dan-nezavisnosti>.
- Cvijanović: 1. mart nije praznik, već datum koji asocira na zlo i stradanje. (27. februar 2021). *Srpska info*. Poslednji pristup 21. april 2024. <https://srpskainfo.com/cvijanovic-1-mart-nije-praznik-vec-datum-koji-asocira-na-zlo-i-stradanje/>.
- Cvijanović: Da nije bilo 12. maja, 9. januar bi ostao istorijska uspomena. (12. maj 2022). *RTRS*. Poslednji pristup 18. april 2024. <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=473193>.
- Cvijanović: Deveti januar je dan pobjede, simbol i praznik slobode. (9. januar 2024). *RTRS*. Poslednji pristup 24. april 2024. <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=540195>.
- Dodik: Sarajevski Srbi najveće žrtve građanskog rata u BiH. (16. jun 2023). *RTV*. Poslednji pristup 17. april 2024. https://www.rtv.rs/sr_lat/region/dodik-sarajevski-srbi-najvece-zrtve-gradjanskog-rata-u-bih_1453727.html.
- Dodik: Srebrenica i Bratunac - jedne od najvećih srpskih kosturnica. (12. jul 2023). *Sputnik*. Poslednji pristup 17. april 2024. <https://lat.sputnikportal.rs/20230712/dodik-srebrenica-i-bratunac---jedne-od-najvecih-srpskih-kosturnica-1158419633.html>.
- Episkop Grigorije o Srebrenici: Važno je da naučimo da iskreno kažemo oprost. (13. jul 2023). *N1 Srbija*. Poslednji pristup 2. maj 2024. <https://n1info.rs/vesti/episkop-grigorije-o-srebrenici-vazno-je-da-naucimo-da-iskreno-kazemo-oprosti/>.
- European Parliament. (2005). *Note on the main elements of the Dayton Agreement for Bosnia and Herzegovina*. Poslednji pristup 7. mart 2024. https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/afet_111005_0/afet_111005_004.pdf.

- Imam iz Kozarca saslušan u policiji zbog izjave o SPC i Svetom Savi. (7. februar 2023). *Radio Slobodna Evropa*. Poslednji pristup 14. april 2024. <https://www.slobodnaevropa.org/a/imam-mahic-policija-saslusanje/32260007.html>.
- Izjava o zajedničkom moralnom angažovanju*. (1997). Sarajevo: Međureligijsko vijeće Bosne i Hercegovine. Poslednji pristup 8. mart 2024. <https://mrv.ba/wp-content/uploads/2020/07/BOS.-VERZIJA-IZJAVE-O-ZAJED.-MORALNOJ-OBAVEZI0001.pdf>.
- Kakve to poruke šalje sveštenik SPC u vojnoj uniformi?. (19. januar 2024). *Preporod info*. Poslednji pristup 12. april 2024. <https://preporod.info/bs/article/49161/kakve-to-poruke-salje-svestenik-spc-u-vojnoj-uniformi>.
- Karić o masakru na Markalama: 'Živimo u vremenu u kojem se sve čini da se žrtve i agresor izjednače' (05. februar 2023). *Radio Sarajevo*. Poslednji pristup 15. april 2024. <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/karic-o-masakru-na-markalama-zivimo-u-vremenu-u-kojem-se-sve-cini-da-se-zrtve-i-agresor-izjedna-ce/482768>.
- Kavazović: Vlasi su oni što negiraju genocid. (26. maj 2016). *Politika*. Poslednji pristup 2. maj 2024. <https://www.politika.rs/sr/clanak/355852/Kavazovic-Vlasi-su-oni-sto-negiraju-genocid>.
- Komšić: Zločini nad Bošnjacima i Hrvatima u Prijedoru izraz fašističke politike. (31. maj 2022). *Danas*. Poslednji pristup 19. april 2024. <https://www.danas.rs/svet/region/komsic-zlocini-nad-bosnjacima-i-hrvatima-u-prijedoru-izraz-fasisticke-politike/>.
- Kremenović, Mladen. (1. mart 2022). Prvi mart u BiH: novi datumi – stare podele. *Politika*. Poslednji pristup 22. april 2024. <https://www.politika.rs/sr/clanak/500843/Prvi-mart-u-BiH-novi-datumi-stare-podele>.
- Kremenović, Mladen. (7. mart 2023). Reis Kavazović spreman da i oružjem brani BiH. *Politika*. Poslednji pristup 11. april 2024. <https://www.politika.rs/sr/clanak/541315/Reis-Kavazovic-spreman-da-i-oruzjem-brani-BiH>.
- Mitropolit Hrizostom napustio Međureligijsko vijeće, kaže da Srbi u Sarajevu strahuju od napada. (3. februar 2023). *Klix*. Poslednji pristup 4. maj 2024. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/mitropolit-hrizostom-napustio-medjureligijsko-vijece-kaze-da-srbi-u-sarajevu-strahuju-od-napada/230203145>.
- Na današnji dan odbranjen Trg heroja: Agresor pokušao da presiječe grad na dva dijela. (7. oktobar 2023). *Dnevni Avaz 2023a*. Poslednji pristup 14. april 2024. <https://avaz.ba/vijesti/bih/859694/na-danasnji-dan-odbranjen-trg-heroja-agresor-pokusao-da-presijece-grad-na-dva-dijela>
- NiP BPK: Tužilaštvo okrenuto procesuiranju samo pripadnika Armije RBiH, želi se zamijeniti uloga žrtve i agresora. (8. avgust 2023). *Dnevni Avaz 2023b*. Poslednji pristup 15. april 2024. <https://avaz.ba/vijesti/bih/848608/nip-bpk-tuzilastvo-okrenuto-procesuiranju-samo-pripadnika-armije-rbih-zeli-se-zamijeniti-uloga-zrtve-i-agresora>.
- Ostavi se svoga Boga, priznaj veru u pravog Boga: Skandalozan govor sveštenika u Bosni, vernici izbezumljeni. (24. avgust 2023). *Mondo*. Poslednji pristup 18. april 2024. <https://mondo.me/Info/EX-YU/a1187922/Svestenik-u-Bosni-odrazio-skandalozan-govor.html>.
- Ostojić: Srbi su žrtve, a agresori paravojne muslimanske i hrvatske formacije. (13. maj 2023). *RTRS*. Poslednji pristup 16. april 2024. <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=512696>.

- Počelo suđenje imamu optuženom da je Republiku Srpsku nazvao ‘genocidnom tvorevinom. (10. januar 2024). *Radio Slobodna Evropa* 2024. Poslednji pristup 1. maj 2024. <https://www.slobodnaevropa.org/a/sudjenje-muharem-stulanovic-rs-genocid/32768963.html>.
- Popadić, S. (6. februar 2023). Genocidna tvorevina koja se okotila 9. januara. Govor mržnje hodže Štulanovića protiv Srpske. *Blic*. Poslednji pristup 12. april 2024. <https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/genocidna-tvorevina-koja-se-okotila-9-januara-govor-mrznje-hodze-stulanovica-protiv/47ghpuc>.
- Radanović, M. (28. februar 2021). Dan kada je ubijen srpski svat. Nešić poručio da 1. mart za Srbe nikad neće biti praznik. *Srpska info*. Poslednji pristup 21. april 2024. <https://srpskainfo.com/dan-kada-je-ubijen-srpski-svat-nesic-porucio-da-1-mart-za-srbe-nikad-neece-bit-praznik/>.
- Slavković, S. (2023). Obrazovanje za netrpeljivost. *Nin*. Poslednji pristup 17. mart 2024. <https://www.nin.rs/arhiva/vesti/31198/obrazovanje-za-netrpeljivost>.
- Srbi ne odustaju od slobode: Dodik se obratio na obeležavanju Dana Republike Srpske!. (8. januar 2024). *24 sedam*. Poslednji pristup 24. april 2024. <https://24sedam.rs/politika/vesti/272143/milorad-dodik-govorilo-na-danu-republike-srpske/vest>.
- Stojanović, D. (1. decembar 2021). Duge devedesete: decenija koja se nije završila - Istoričari su opasni jer su svojim manipulacijama emocijama ubili milione ljudi. *Henrich Böll Stiftung*. Poslednji pristup 2. april 2024. <https://ba.boell.org/bhs/2021/12/01/duge-devedesete-decenija-koja-se-nije-završila-istoricari-su-opasni-jer-su-svojim>.
- Svečani defile povodom Dana Republike (9. januar 2023). *RTRS vijesti- Youtube*. Poslednji pristup 23. april 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=rZQksVsrJDA>.
- Umjesto da se izvini, SPC optužuje za navodno širenje netrpeljivosti i dezinformacija. (15. jul 2023). *Preporod info*. Poslednji pristup 17. april 2024. <https://preporod.info/bs/article/43773/umjesto-da-se-izvini-spc-optužuje-za-navodno-sirenje-netrpeljivosti-i-dezinformacija>.
- Vjerski poglavari zajedno obišli stratišta u Bosni i Hercegovini. (24. april 2017). *Al Jazeera Balkans*. Poslednji pristup 28. april 2024. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2017/4/24/vjerski-poglavari-zajedno-obisli-stratista-u-bosni-i-hercegovini>.
- Željko Komšić se oglasio o devetom januaru. (5. januar 2024). *NI BiH*. Poslednji pristup 26. april 2024. <https://n1info.ba/vijesti/zeljko-komsic-se-oglasio-o-devetom-januaru/>.
- Zorlak, K. (07. avgust 2020). Odbrana BiH- Igman 2020: Na Igmanu je slomljena kičma agresije na Bosnu i Hercegovinu. *Anadolu Ajansi*. Poslednji pristup 4. mart 2024. <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/odbrana-bih-igman-2020-na-igmanu-je-slomljena-ki%C4%8Dma-agresije-na-bosnu-i-hercegovinu/1934781>.
- Станишић, Д. (24. мај 2016). Кавазовић: Не дозволите да „Влах” влада Сребреницом. *Политика*. Последњи приступ 2. мај 2024. <https://www.politika.rs/scc/clanak/355710/Kavazovic-Ne-dozvolite->.